

EEN MENSENPARK: VAN DIERENTUIN NAAR STADSPARK

Sandra den Dulk

Inleiding

Op 31 december 2015 sloot Dierenpark Emmen haar deuren. Het park verhuisde van het centrum naar *Wildlands*, een nieuw dierenattractiepark vol met belevenissen, net buiten het centrum. De gemeente Emmen wil het voormalige dierenparkterrein herinrichten tot een stadspark: het zogenaamde mensenpark. Het terrein krijgt een andere functie die weer een nieuwe cultuurhistorische laag zal toevoegen aan de lange ontwikkelingsgeschiedenis en waarbij het erfgoed een belangrijke rol kan spelen in toekomstige ontwikkelingen. Op dit moment laat de gemeente Emmen verschillende onderzoeken doen naar de gebruikersmogelijkheden, de geschiedenis van en het aanwezige bomenbestand in het park.¹ Dierenpark Emmen, tot 2004 Noorder Dierenpark, werd in 1935 opgericht door Willem Sjuk Johannes Oosting (1906-1983). In 1937 kocht Oosting het naast de dierenpark gelegen terrein van het voormalige landgoed Willinge, met de bedoeling om dit gedeelte tot wildpark in te richten. Tuinarchitecte Ernestine Josephine (Tineke) Bosma (1907-1960) maakte het ontwerp voor het wildpark, waarbij de nog bestaande boomstructuren van het voormalige landgoed Willinge in het ontwerp werd opgenomen.² In deze bijdrage wordt nader ingegaan op de nog steeds bestaande hoofdlaanstructuur van het voormalige landgoed Willinge en het ontwerp van het Wildpark.

Noorder Dierenpark

Willem S.J. Oosting wist al op jonge leeftijd wat hij later wilde worden: 'directeur van Artis'.³ Het liep anders, Willem zou zijn eigen dierenpark oprichten: het Noorder Dierenpark in Emmen. De Oostings zijn altijd grote dierenliefhebbers geweest. Zo liet Willem's overgrootvader, de toenmalige burgemeester van Assen, Hendrik Jan Oosting (1787-1879), nadat hij een koningshert cadeau had gekregen in circa 1850, een hertenkamp in het Asserbos aanleggen en uit een

overleveringsverhaal blijkt dat er in 1879 een kleine dierentuin werd gesticht op de locatie waar nu de dierenweide is. Het werd geen succes want na zeven jaar werd de dierentuin verkocht: 'aanwezig waren een aap, een beer, een wolf, een vos, wat konijnen en marmotten, en een ooievaar met een houten poot'.⁴ Zowel de grootvader als vader van Willem verzamelden van kinds af aan allerlei dieren om zich heen. Een leven zonder dieren was ondenkbaar voor de Oostings en de liefde voor dieren werd Willem met de paplepel ingegoten. Hij las veel boeken over dieren uit de hele wereld en hij reisde dierentuinen af in Nederland en Duitsland. Vooral de dierentuin van Carl Hagenbeck (1844-1913) in Hamburg (geopend in 1907, nu Tierpark Hagenbeck) maakte grote indruk op hem, want daar woonden de dieren in een 'natuurlijke' omgeving en niet achter tralies.⁵

In 1916 erfde vader Oosting een huis met een grote tuin met daarachter een stuk land ('het land' genoemd) gelegen in het centrum van Emmen. Het land werd gebruikt als voetbalveld en feestterrein. Willem stelde steeds vaker voor om van het land een dierentuin te maken en uiteindelijk wist hij zijn vader te overtuigen en gingen vader en zoon in 1934 naar de gemeente om een bouwplan voor het dierenpark in te dienen.⁶ De *Emmer Courant* vermeldt op 7 augustus 1934: 'Dat de plannen voor de stichting van een dierenpark te Emmen verwezenlijkt zullen worden [...] Het hoeft nauwelijks te worden gezegd, dat hier mee een zeer belangrijke stap wordt gezet op den weg naar de ontwikkeling van Emmen als ontspanningsoord'.⁷ De dierentuin werd op 25 mei 1935 geopend en de *Emmer Courant* vermeldt: 'Het park is gebouwd op de drie factoren: kennis, liefde en realiteit'. Het ligt temidden van oud geboomte, zeer bekoorlijk, de aanleg draagt een eigen karakter en zal zeker in de smaak vallen en de dieren zijn van uitmuntende kwaliteit'.⁸ Willem had een zo natuurlijk mogelijke parkinrichting voor ogen; hij zou later ook meer gaan experimenteren met het vervangen van tralies en gaas door grachten en muren. Uiteraard speelden de dieren de hoofdrol bij de inrichting van het park maar zonder een parkwandeling geen dierentuin. Samen met de tuinman van zijn ouders, Berend Jan Gewalt (1865-1953), werd het park rijkelijk beplant met bomen en heesters om zo het verrassingselement te vergroten. De inrichting van het dierenpark in de periode 1934-1935 kan worden getypeerd als 'tuinmanarchitectuur'. De dierentuin was vanaf het eerste begin een groot succes, waardoor Willem in 1937 kon uitbreiden

door aankoop van het ernaast liggende terrein van het landgoed Willinge. De tuinarchitecte Tineke Bosma was op dat moment gezelschapsdame bij zijn ouders en zij maakte in de herfst van 1937 een ontwerp voor het aangekochte terrein dat als wildpark zou worden ingericht.⁹ Wie was deze tuinarchitecte Bosma?

Tineke Bosma

Ernestine Josephine (Tineke) Bosma (1907-1960) volgde van 1925-1928 de opleiding tot tuinarchitecte aan de toenmalige tuinbouwschool voor meisjes, 'Huis te Lande' te Rijswijk. Deze opleiding was sterk gericht op de Engelse tuinkunst, met veel aandacht voor natuurlijke beplanting. Vervolgens studeerde ze aan de Landbouwhogeschool in Wageningen, richting TA (tuinarchitectuur).¹⁰ In 1932 vestigde zij zich als zelfstandig tuinarchitecte en had zij samen met een oud klasgenote van Huis te Lande, Engelina Henriette (Lien) Tieleman (1907-1991), een vaste plantenkwekerij 'De Duiventoren' in Achterberg bij Rhenen (1932-1936).

Afb.1. Prentbriefkaart Kwekerij De Duiventoren, David Schulman (1881-1966). Collectie Oosting.

De Duiventoren lag op het landgoed Remmerstein in Rhenen. In 1907 kocht de houtvester Martinus Cornelis Philipse (1883-1950) het landgoed. Er was toen al een kwekerij aanwezig van naaldhout met voornamelijk allerlei soorten dennenbomen. In 1912 trouwde Philipse met Louisa Amelia van Hoytema (1885-1977) en zij gaven de architect Samuel de Clercq (1876-1962) opdracht tot de bouw van het landhuis 'Groot Remmerstein'. De tuinarchitect Dirk Frederik Tersteeg (1876-1942) maakte een ontwerp voor de tuin in de modieuze architectonische tuinstijl. Het echtpaar Philipse was ook groot rozenliefhebber en de kwekerij had, naast naaldbomen en vaste planten ook rozen. De kwekerij heeft jarenlang gefunctioneerd, al is niet bekend wie de bedrijfsvoering deed en hoeveel tuinlieden er werkten. Het nieuwe tuinhuis 'Klein Remmerstein' brandde in 1918 af en werd vervangen door de tuinmanswoning en huidige villa De Duiventoren. De duiventoren zelf betreft een stenen duiventil die omstreeks 1888 is gebouwd op de plek van het oude landgoed Remmerstein.¹¹ Toen Tineke en Lien in 1932 op De Duiventoren arriveerden was de kwekerij waarschijnlijk niet meer operationeel in gebruik. Mogelijk zijn deze twee 'meijuffrouwen' via het vriendennetwerk van Tineke's ouders op De Duiventoren terecht gekomen.¹² Het lijkt erop dat Tineke en Lien niet in dienst waren bij het echtpaar Philipse maar zelfstandig de vaste plantenkwekerij runden.¹³

Er zijn brieven bewaard gebleven die Tineke aan Lien schreef (periode 1928-1932 en na 1945).¹⁴ De brieven zijn ongedateerd maar uit de beschreven feiten kan opgemaakt worden dat het eerste deel van de brieven gedurende de Wageningse studententijd is geschreven (1928-1932). Zo wilde Tineke weten of Lien het artikel over Weldam al had gelezen in het tijdschrift *Floralia* van Wenninger Mulder.¹⁵ Tineke studeerde samen met nog een oud Huis te Landster in Wageningen: Annie Lijphart (1907-1952). De dames waren tussen september 1928 en januari 1932 lid van de Wageningse Vrouwelijke Studentenvereniging (WVSW). Ze woonden op het Kerkplein 2 in Wageningen. Bijna alle meisjes die in Wageningen studeerden, studeerden T (tuinbouw) of TA (tuinarchitectuur). Bij haar afscheid van de WVSW gaf Tineke op 18 februari 1932 een lezing over de ontwikkeling van de tuinarchitectuur.¹⁶ Op de Landbouwhogeschool hadden ze colleges van prof. Jeswiet; die was net terug uit Nieuw Guinea 'levend en wel' en van Hartogh Heys; 'die werkelijk een schat is', want 'nu gaat hij voor de kerst

Versailles behandelen omdat ik naar Parijs ga'. Hoogleraar dr. Jacob Jeswiet (1879-1960) gaf de vakken plantensystematiek, dendrologie en plantengeografie en lector Hendrik François Hartogh Heys van Zouteveen (1870-1943) gaf de vakken tuinarchitectuur en tuinkunst. Laatstgenoemde woonde op Wilhelminalaan 6 (vlakbij de botanische tuin van de Landbouwhogeschool) en gaf vaak colleges thuis.¹⁷

Afb.2. V.l.n.r.: Tineke, Annie en lector Hartogh Heys van Zouteveen; waarschijnlijk college bij hem thuis aan de Wilhelminaweg 6 in Wageningen. Collectie Oosting.

Tineke heeft waarschijnlijk in de zomer van 1929 als stagiaire bij Jules Buyskens, *Architecte Paysagiste*, in Brussel gewerkt. Ze beschrijft haar werkzaamheden als volgt: 'copieeren en in 't net zetten de door meneer B. geteekende ontwerpen. 120 tuinen per jr waaronder buitens en kasteelen. In de kwekerij werk ik niet, 't valt anders niet mee altijd op zoo'n kruk te zitten met de trekpen in je hand en als je uit 't raam kijkt heerlijk weer en een eenig leuke kwekerij'.

Daarnaast onderhielden Tineke en Lien veel contacten met oud Huis te Landsters: ze wisselden het laatste tuinnieuws uit en bespraken waar iedereen

werkzaam was zoals Lidy (achternaam onbekend) die bij tuinarchitect Henri Roeters van Lennep (1889-1971) werkte.

Uit de brieven kunnen we ook opmaken dat Tineke al tijdens haar studie verschillende opdrachten uitvoerde, zowel ontwerpen als beplantingsplannen, voor privétuinen en openbare ruimten: 1) een tuin van een dominee in Winterswijk met 'perken pelargoniums en begonia's, werkelijk vreselijk', 2) de tuin van haar ouders waarin een vijver met eenden komt: 'Ik maak de vijver in de boomgaard en van voren een sloot. Er kan zoo 'n leuke beplanting langskomen, dat lokt me vooral aan', 3) een jaar later gaat ze de tuin thuis een beetje veranderen en verfraaien en is ze druk met beplanten en met het zaaien van gras; ze heeft drie mannen aan 't werk waarvan 'een er verstand van heeft een beetje tenminste, de ander voor 20 jaar op een kwekerij werkte en me daar onverstaanbare verhalen over doet, de 3^e een oud sukkelig mannetje'. Tineke schrijft dat ze hard meewerkt maar dat ze de eerste dag veel bekijks had: 'al de kerels in 't huis kwamen voor de ramen', 4) in Heiloo gaat ze de tuin van de Brunnerlingen [?] aanleggen, 5) in Apeldoorn beplant ze een tuin bij een woonhuis gebouwd door ing. Knuttel uit Deventer, 6) Tineke 'had iets gewichtigs: een aanbesteding van een speeltuin met beplanting in Winterswijk. Ik kreeg al een prijsopgaaf die maar f 20 verschilde met de begroting. Ik blij natuurlijk', 7) nog een tuin in Apeldoorn, 8) een uitbreiding van "'t kerckhof in W' [Winterswijk?] en 9) een beplanting van de Beek bij de koepel van [?].¹⁸ De uitbreiding van het kerkhof in 'W', betreft waarschijnlijk de aanleg van de Algemene Begraafplaats aan de Kerkhoflaan in Winterswijk. De vader van Tineke, J.A.R. Bosma (1872-1948), was tussen 1928-1938 burgemeester van Winterswijk. In Winterswijk zijn in de periode 1931-1933 enkele projecten in het kader van de werkverschaffing uitgevoerd.¹⁹ In 1930 besloot het gemeentebestuur inderdaad tot aanleg van een speelplaats en tot ophoging en beplanting van de uitbreiding van de Algemene Begraafplaats.²⁰ Er is tot nu toe geen materiaal teruggevonden waaruit blijkt dat Tineke een ontwerp of beplantingsplan heeft gemaakt.

In haar laatste studiejaar schreef Tineke: 'We droomden ons nu een kwekerij met architectenkantoor ergens in de wildernis van Gelderland aan een rivier en een oude *Brennador* [Duits automerk] die planten transporteerd'. In ieder geval kwam de droom van Tineke helemaal uit: een kwekerij in Gelderland met een

tuinarchitectenkantoor en een *Brennador*. Omdat Tineke en Lien samen op De Duiventoren werkten schreven zij elkaar in die periode geen brieven, wel is het bezoekersboek van de kwekerij De Duiventoren (1932-1936) bewaard gebleven.

BELANGRIJKE FEITEN UIT

1932-33.

25 APRIL EERSTE KENNISMAKING.

12 MEI OPRICHTING

KWEEKERIJ DE DUIVENTOREN.

Afb.3. Eerste pagina uit het bezoekersboek kwekerij De Duiventoren, 1932-1936. Collectie Oosting.

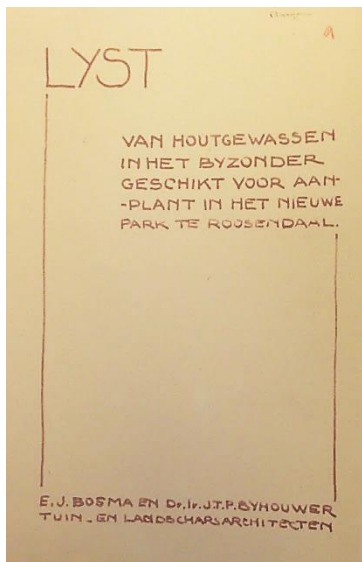
Het bezoekersboek staat vol met verhalen, gedichten en tekeningen van de gasten die De Duiventoren bezochten maar er staan geen tuinopdrachten in vermeld. Een gedichtje van twee tante's omschreef de kwekerij in mei 1932 nog als 'woestenij'; waaruit we mogen concluderen dat de kwekerij voor de komst van Tineke en Lien al lang niet meer in gebruik was door het echtpaar Philipse.²¹

Afb.4. Tekening uit het bezoekersboek kwekerij De Duiventoren, 1932-1936, 19 augustus 1935 van Annie Racine uit Brussel. Collectie Oosting.

Vanuit De Duiventoren maakte Tineke, in opdracht van het Ingenieurs- en Architectenbureau Schaap uit Arnhem, in 1932 een schetsontwerp voor een openbaar park 't Rozendal voor de gemeente Roosendaal.²² Veel eerder dus dan de 'juffrouw van het Bos' ofwel ingenieur Jacoba Ko Mulder (1900-1988), die in 1936 als eerste vrouwelijke stedenbouwkundige, een ontwerp maakte voor een groot stadspark: het Amsterdamse Bos.²³ Min of meer gelijktijdig werd de

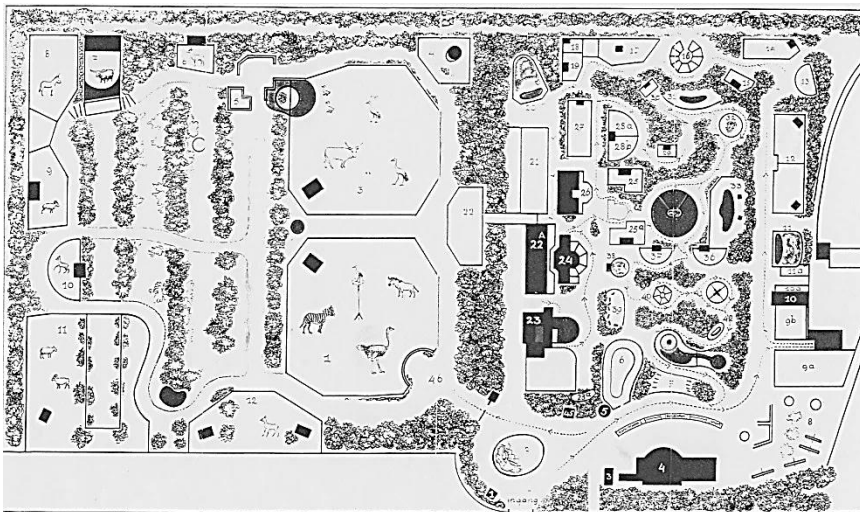
landschapsdeskundige en -architect dr. ir. Jan Tijs Pieter Bijhouwer (1898-1974) aangesteld als adviseur en ontwerper van het openbaar groen in dezelfde gemeente Roosendaal.²⁴ Begin januari 1933 verzocht de burgemeester van Roosendaal Bosma en Bijhouwer om gezamenlijk een definitief parkplan te maken. Eind januari bespraken Schaap, Bijhouwer, Bosma en de burgemeester de globale schets.²⁵ Omdat het park als werkverschaffingsproject zou worden uitgevoerd en men in het voorjaar met de parkaanleg wilden beginnen was enige haast geboden. Op 20 februari 1933 vroeg de burgemeester zich dan ook af hoe het met het parkplan stond: had het verstandshuwelijk tussen Bijhouwer en mejuffrouw Bosma al een definitief parkplan opgeleverd? Hij begreep wel 'dat men gaarne een dergelijk plan een paar dagen laat liggen om het weer eens met een frisch oog te kunnen bekijken', maar zonder plan was het lastig om met bouwgegadigden te onderhandelen.²⁶ Op 25 februari 1933 antwoorde Bosma dat de grondwerkberekening veel tijd in beslag nam maar dat het vrijdag 3 maart af kon zijn. Op 3 maart werd het definitieve plan, inclusief een uitgebreide toelichting, door Bosma en Bijhouwer gezamenlijk ingediend en besproken. De door Tineke handgeschreven sortimentslijst werd later toegestuurd en het definitieve beplantingsontwerp dateert van 15 juli 1933.²⁷

*Afb.5. Sortimentslijst, 18 maart 1933.
Gemeentearchief Roosendaal, toeg.nr: 6
Gemeentebestuur van Roosendaal en Nispen
1917-1935, inv.nr 223, Ingekomen en minuten van
uitgaande stukken van burgemeester en
wethouders, 1e afdeling, dossiernummer 156,
sortimentslijst behorende bij brief 18 maart 1933.*

Het Wildpark

In het voorjaar van 1936 werd de kwekerij opgeheven. Lien werkte nog een jaar op kwekerij Moerheim bij Mien Ruys, maar in de zomer van 1937 vertrok zij naar het toenmalige Nederlands-Indië.³⁰ Tineke ging terug naar haar ouderlijk huis in Winterswijk maar werd al snel gezelschapsdame van de familie Oosting in Emmen. In de herfst van 1937 maakte zij een ontwerp voor het wildpark in het Noorder Dierenpark.

Afb.7. Plattegrond Dierenpark en Wildpark (bovenste helft) circa 1960. Gemeentearchief Emmen, Dossier: -1.852.1: Noorderdierenpark bv; Algemeen, 1938-1977, tabstrook: Gidsen voor het Noorder Dierenpark.

In december 1937 legde zij haar ontwerp voor aan tuinarchitect Dirk F. Tersteeg, die enkele wijzigingen en aanpassingen voorstelde. Tineke verwerkte zijn advies in haar ontwerp. Helaas zijn Tersteeg's opmerkingen niet bewaard gebleven. Het wildpark werd ontworpen op de zogenaamde Willinge kampen die hadden toebehoord aan de 'dames Willinge'. Dit waren laankampen (met bomen omwalde akkers aan de rand van een es) van prachtige oude eiken. Tineke nam deze laankampen in het ontwerp van het wildpark op zodat er een 'natuurlijk' park ontstond. Het Wildpark werd op 25 mei 1938 geopend, de aanleg was een unicum in Nederland. Het natuurschoon bleef behouden: 'in het wildpark is alles

heel anders dan in het dierenpark, vrijer, ongedwongener en natuurlijker en daardoor ook zooveel mooier nog', aldus een artikel in de *Emmer Courant* van 24 mei 1938.³¹ De borders van het Wildpark waren het eerste jaar gevuld met kweekplanten omdat er niet genoeg tijd was om de definitieve beplanting te verzorgen maar het lag in de bedoeling om deze in de toekomst met 'wilde' planten te beplanten.³² In 1938 trouwde Tineke met de oprichter en directeur van het dierenpark Willem S.J. Oosting. Onder leiding van Tineke Oosting-Bosma kreeg het dierenpark in later jaren een landschappelijke aanleg.

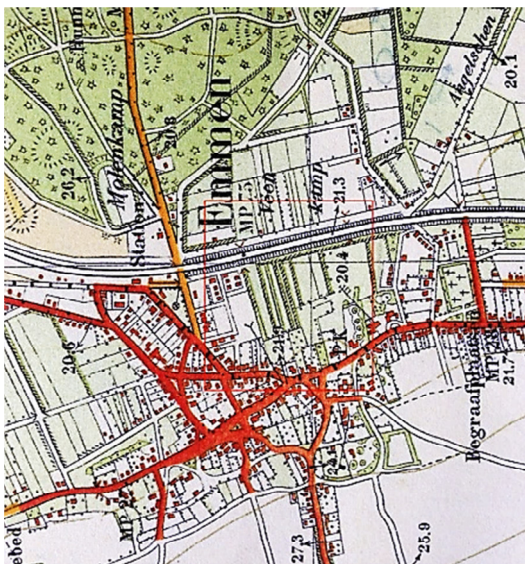
Landgoed Willinge

Het Willingehuis was het voormalige schulte(schout)huis van Emmen. Het schulthuis was waarschijnlijk aan het einde van de zeventiende eeuw gebouwd ter vervanging van een ouder huis door een telg van de familie Emmen. Het huis kwam in 1776 in bezit van de familie Willinge. De laatste bewoners waren de twee ongetrouwde zussen, Roelina Wilhelmina (1857-1916) en Gazina Anna Christiena Willinge (1854-1935), beter bekend als de Willinge dames. Na het overlijden van Gazina werd het Willingehuis verkocht en vanwege de bouwvallige staat in 1936 afgebroken.³³ Achter het Willingehuis lag een grote tuin, beter bekend onder de naam Willinge kampen. Hoe groot het landgoed oorspronkelijk is geweest is niet te zeggen maar op de Hottingerkaart uit circa 1790 staat de indeling afgebeeld, met de hoofdlaankamp gericht op het huis, de symmetrische tuin verdeeld in zes rechthoekig vakken, het bos en de weidekampen.

Afb.8. Detail Hottingerkaart circa 1790, met in het midden de hoofdlaankamp en rechts daarvan de zes rechthoekige vakken. H.J. Versfelt, *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost Nederland 1773-1790*, Groningen 2003.

De imposante oost-west gerichte hoofdlaan was ongeveer vijftien meter breed en driehonderdvijftig meter lang, met aan beide zijden één rij bomen, en loopt door tot zo'n dertig à veertig meter van het huis. De oostelijke tweehonderdvijftig meter lange hoofdlaan is tegenwoordig nog herkenbaar in het Dierenpark.³⁴ Op de topografische kaart uit 1930, dus vijf jaar voor de opening van het Dierenpark, staat de hoofdlaan met verschillende andere boomstructuren afgebeeld.

Afb.9. Detail Topografische kaart 1930, met in het midden de hoofdlaan. Gemeentearchief Emmen.

Het 'oud geboomte' van de Willinge kampen heeft Tineke verder uitgewerkt in het nieuwe wildpark. Door gebruik te maken van inheemse (bestaande) beplanting ontstond een 'natuurlijk' ingericht dierenpark.

Tot slot

Door haar 'Wageningse' achtergrond was Tineke op de hoogte van de toen opkomende nieuwe tuinstijl: het heempark. Ook was zij bekend met de werken van Tersteeg die vooral tuinen in de architectonische stijl ontwierp. Toch lijkt het erop dat de samenwerking met Bijhouwer meer van grote invloed is geweest op haar latere ontwerpen, vanuit een meer plantengeografische benadering. De gemeente Emmen wil het voormalige dierenpark herinrichten tot een stadspark

en laat momenteel verschillende onderzoeken doen naar de haalbaarheid van dit plan. De beplanting uit de verschillende dierenparkperioden is deels nog aanwezig. Deze bijdrage beschrijft slechts één laag uit de vele historische gelaagdheden van het dierenpark; de nog bestaande boomstructuren van het voormalige landgoed Willinge en het Wildpark.

Afb. 10. Bestaande boomstructuren / Dierenpark-zonder dieren-excursie o.l.v. Jaqueline Muffels en Jan Oosting, 30 maart 2016. Foto: Sandra den Dulk.

De inpassing van deze oude structuren in de stedenbouwkundige ontwikkeling houdt het historische karakter van dit gebied zichtbaar en beleefbaar voor het publiek. Voor de gemeente Emmen is het het overwegen waard om een dendrochronologisch onderzoek te laten uitvoeren zodat de ouderdom van het bestaande bomenbestand en de archiefvondsten nog beter onderbouwd kunnen worden. Jaarlijks verschijnt de Atlas voor Gemeenten waarin de woonaantrekkelijkheid van de vijftig grootste gemeente van Nederland wordt vastgesteld op basis van meerdere factoren.³⁵ Eén van de factoren die een rol speelt is het historisch karakter van de stad. Een monumentale binnenstad wordt

tegenwoordig veel belangrijker gevonden dan vroeger. Emmen staat nu op de vijftigste plaats, maar heeft in essentie een historisch hart dat de geschiedenis van Emmen in zich draagt: een jaren dertig dierenparkterrein, in het vroeg achttiende eeuwse park van het Willingehuis, op de middeleeuwse kampenstructuur. Het voormalige dierenparkterrein biedt daarmee unieke mogelijkheden om het stadshart van Emmen te verrijken met een aantrekkelijk stadspark: terug naar de natuur op de manier à la Tineke.

Noten

¹ Voor nadere informatie: ir. Jacqueline Muffels, beleidsmedewerkster Landschap en Natuur, gemeente Emmen en Cascade donateur.

² Alle informatie over de familie Oosting is afkomstig uit het privé archief van de zoon van Tineke Bosma, beeldend kunstenaar Jan Antonie Oosting (1947). Voortaan aangeduid als collectie Oosting. N.B.: Met dank aan Saskia Rensen (kleindochter Tineke) en Aleid Rensen-Oosting (oudste dochter Tineke) die mij in contact brachten met respectievelijk haar moeder en haar jongere broer en enige zoon van Tineke: Jan Oosting en die mij vervolgens de mogelijkheid bood om de bewaard gebleven familiestukken van zijn moeder te bekijken (10 juli 2013).

³ D. Gerritzen-Oosting, *Het ontstaan van het Noorder Dierenpark*. Manuscript. Voorjaar 1985. Collectie Oosting.

N.B.: Digna Gerritzen-Oosting was de zus van Willem Oosting en ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het Noorder Dierenpark heeft zij dit manuscript geschreven.

N.B.: Tijdens zijn loopbaan had Willem een goed contact met de toenmalige Artis directeur Armand Louis Jean Sunier (1886-1974) en vonden er regelmatig dierenruilingen plaats. Collectie Oosting en P. Smit, *Artis*, Amsterdam 1988, p. 304, 314.

⁴ http://www.vriendenasserbos.nl/historie_bos.html, geraadpleegd 8 augustus 2016 (versie 2009).

N.B.: Hendrik Jan Oosting was getrouwd met Maria Hofstede (1790-1869); Maria was de kleindochter van Wolter Hendrik Hofstede (1725-1796), stichter van het Asserbos.

⁵ B.J. Mensingh, *Toen alles nog anders was. Fragmenten uit de geschiedenis van Emmen*, Beilen 2002, p. 65.

⁶ D. Gerritzen-Oosting, Collectie Oosting en P. Prins, *De tuin die werd omgespit. Het Noorder Dierenpark*. Gieten 1998, p. 25-27.

⁷ Gemeentearchief Emmen (voortaan GAE). Emmen krijgt een dierenpark, *Emmer Courant*, 7-8-1934, nr. 63, voorpagina.

⁸ GAE. Noorder Dierenpark geopend, *Emmer Courant*, 28-5-1935, nr. 42, p. 2.

⁹ Collectie Oosting.

N.B.: De dierentuinarchitectuur wordt in deze bijdrage verder niet beschreven maar speelt een belangrijke rol bij de herinrichting van het dierentuinterrein.

¹⁰ M. de Beus (red.), *Huis te Lande 65 jaar Oud-Leerlingenvereniging*, Sappemeer 1987, p. 49-50 en p. 99.

N.B.: De voormalige Landbouwhogeschool (1918-1957) heet tegenwoordig Wageningen University & Research centre (voortaan WUR).

¹¹ H. Deys, Remmerstein de laatste 100 jaar, *Oud Rhenen* 31 (2012) nr. 3, p. 4-12 en C. Oldenburger-Ebbers, De tuin van Remmerstein en zijn bewoners, *Oud Rhenen* 31-3 (2012), p. 18-26.

¹² Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht, Wijk bij Duurstede (voortaan RHCZU), Rhenen, bevolkingsregister 1931-1937, deel III, blad 73.

N.B.: Tineke stond vanaf 27 mei 1932 als tuinarchitecte ingeschreven in het bevolkingsregister (gezinsblad) op het adres Cuneraweg C82 (tegenwoordig Cuneraweg 305) in Rhenen. Ze kwam uit Winterwijk, huize 'Enchusa', Singelweg 3-I; dit was haar ouderlijk huis. Haar vader was toen burgemeester van Winterwijk (1928-1938), daarvoor was hij burgemeester van Enkhuizen (= Enchusa). Lien schreef zich op 1 juni 1932 in en kwam uit 's-Gravenhage. Op 29 april 1936 schreven zij zich tegelijkertijd uit.

¹³ N.B.: de nazaten van landgoed Remmerstein hebben in het familiearchief geen materiaal gevonden waaruit blijkt dat Tineke en Lien in dienst waren van de familie Philipse-Hoytema. Met dank aan mevrouw Ch. C.V. Evelein-Bentinck en S.E.E. von Geldern-Bentinck, email-correspondentie: 7 september 2013.

N.B.: De ouders van Tineke waren bevriend met kunstenares Antoinette van Hoytema (1875-1967), misschien heeft zij Tineke gewezen op de leegstaande kwekerij op landgoed Remmerstein.

¹⁴ Collectie Oosting.

¹⁵ Het artikel is geschreven door: C.A. Wenninger Mulder, Weldam, *Floralia* 49-44 (1928).

¹⁶ Gemeentearchief Wageningen (voortaan GAWa). Bibliotheek nr. 344: Almanakken Wageningsch studentencorps 25 (1929), 26 (1930), 27 (1931) en 28 (1932), p. 186-187.

¹⁷ WUR, Speciale Collecties: Landbouwhoogeschool te Wageningen. Programma voor het studiejaar 1928-1929, vastgesteld op 6 juli 1928.

¹⁸ N.B.: De ouders van Tineke hebben in Winterwijk op verschillende adressen gewoond: Wooldstraat, in Henxel, Morgenzonweg en de Singelweg, in huize 'Enchusa'. De tuin met

de vijver en eenden lag aan de Morgenzonweg en de tuin waar Tineke veel bekijks had was waarschijnlijk al de Singelweg.

N.B.: Het huis van ing. Knuttel is waarschijnlijk een ontwerp van Knuttel sr.: Daniël Eduard Cornelis Knuttel (1857-1926), Rijksbouwmeester (1892-1923). Zijn zoon, een sociaal bewogen architect, ir. Willem Pieter Cornelis Knuttel (1886-1974) maakte een ontwerp voor een tuindorp in Deventer: het Knutteldorp (1921-1930).

¹⁹ E. Wilterdink en G. Tiben, Projecten uit de werkverschaffing, *Nieuwe Winterswijkse Courant*, 15-9-1992, p. 8.

²⁰ Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers (voortaan ECAL), toeg.nr 0263, *Gemeentebestuur Winterswijk 1808-1991*, inv.nr 866, *Notulen van de openbare vergaderingen van de Gemeenteraad*, 1930, 29 september 1930.

N.B.: Interessant om te vermelden is dat de (Nieuwe) Algemene Begraafplaats in 1907 werd ontworpen door de tuinarchitect P.H. Wattez (1871-1953). In het archief bevindt zich een brief van Wattez gericht aan het gemeentebestuur waarin hij plantadviezen geeft inclusief een verwijzing naar een tekening; de tekening is tot op heden (nog) niet teruggevonden. ECAL, toeg.nr 0263, *Gemeentebestuur Winterswijk 1808-1991*, inv.nr 3708, *Stukken betreffende de aankoop van grond en inrichting ten behoeve van de aanleg van een nieuwe Algemene Begraafplaats 1907*, brief P.H. Wattez, tuinarchitect, Bussum 24 september 1907.

N.B.: In 1925 besloot het gemeentebestuur tot uitbreiding van de Nieuwe Algemene Begraafplaats. ECAL, toeg.nr 0263, *Gemeentebestuur Winterswijk 1808-1991*, inv.nr 861, *Notulen van de openbare vergaderingen van de Gemeenteraad*, 1925, 8 oktober 1925, p. 144.

²¹ N.B.: Het handteekenboek voor kweekerij en moestuin, bezoekers, 27 april 1933 begint met enkele belangrijke feiten: 25 april 1932: eerste kennismaking, 12 mei 1932: oprichting kweekerij De Duiventoren, 22 mei 1932: komst van Jansje (hulp in de huishouding / kokkin) en 15 juli 1932: we schaffen de groenteboer af. Op 7 mei 1933 schreven tante S. en tante J. het volgende gedicht: *De Duiventoren: Mei 1932 nog 'woestenij', mei 1933 reeds 'kweekerij'. Onder Lien en Tineke's bekwame leiding, volge jaarlijks verdere uitbreiding.*

²² A.J.G. Buijsen, Van verfraaiingscommissie tot plantsoenendienst, *De Ghulden Roos* 31 (1971), p. 115-118.

N.B.: Het schetsontwerp van Bosma is niet aanwezig in het gemeentearchief van Roosendaal.

N.B.: Het Ingenieurs- en Architectenbureau Schaap uit Arnhem maakte in 1932 het eerste uitbreidingsplan voor de gemeente Roosendaal.

²³ A. Backer, *Er stond een vrouw in de tuin. Over de rol van vrouwen in het Nederlandse Landschap*, Rotterdam 2016, p. 463-468.

²⁴ G. Andela, *J.T.P. Bijhouwer Grensverleggend landschapsarchitect*, Rotterdam 2011, p. 35.

²⁵ Gemeentearchief Roosendaal (voortaan GAR), toeg.nr 6, *Gemeentebestuur van Roosendaal en Nispen 1917-1935*, inv.nr 223, *Ingekomen en minuten van uitgaande stukken van burgemeester en wethouders*, 1e afdeling, dossiernummer 156-2, 3, 4 en 13.

²⁶ GAR, toeg.nr 6, inv.nr 223, 156-27.

²⁷ GAR, toeg.nr 6, inv.nr 223, 156-29, 33, 42, 95 en 139.

²⁸ Andela, 2011, p. 8-14.

²⁹ Andela, 2011, p. 14-26, 35. N.B.: Bijhouwer zou later ook het onderwijs ingaan: hij werd de eerste hoogleraar tuin- en landschapskunst aan de Landbouwhogeschool in Wageningen en aan de Technische Hogeschool in Delft; ook schreef hij een lesprogramma voor de tuinbouwschool Huis te Lande in Rijswijk (Andela, 2011, p. 67).

³⁰ Beus, 1987, p. 49-50.

³¹ GAE. Het nieuwe wildpark, morgen opening, *Emmer Courant*, 28-5-1935.

³² <http://www.historisch-emmen.nl/centrum/hoofdstraat/dierenpark/dp1938.htm>, geraadpleegd 8 augustus 2016 (versie 2015).

³³ J. Bos, F.J. Hulst en P. Brood (red.), *Huizen van stand. Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners*, Meppel 1989, p. 97-99 en B.J. Mensingh, *Toen stilte nog te horen was. Fragmenten uit de geschiedenis van Emmen*, Beilen 1999, p. 26.

³⁴ T. Engelsman, Het geheim van de Emmer burgemeester Jan Jacob Willinge of de raadsels rond de rechthoekige gracht, *Kroniek*, 19-35 (2010), p. 8.

³⁵ A. Schreuder, De triomf van de stad is kwetsbaar, *NRC*, 15-6-2016.